

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.15>
УДК 323 (477)

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ, м. Київ

Email: HrabovskyS@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3041-8945

АЛГОРИТМИ СОВЕТСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ГЕНОЦИДУ ДО 70-ЛІТТЯ ДОПОВІДІ Р. ЛЕМКІНА «SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE»

Анотація. Стаття присвячена актуальній теоретичній і практичній проблематиці, пов'язаній із чинником геноциду в бутті української нації у XX і XXI століттях. Автор статті ставить на меті дослідження впливу на характерологічні риси українців учиненого російськими більшовиками у 1930-х роках геноциду, окреслення взаємозв'язків між советським тоталітаризмом і російським колоніалізмом. Нинішня геноцидна практика рашистів показана прямим продовженням і розвитком «класичного советського геноциду», як його охарактеризував у 1953 році визначний юрист міжнародного класу, автор концепції геноциду Рафаель Лемкін. У статті наведені ключові моменти тексту Лемкіна «Советський геноцид в Україні», показана їхня значущість для розуміння подій минулого та сьогодення. Чотирма головними складовими російсько-советського геноциду за Лемкіним є: масштабне нищення української інтелігенції, намагання ліквідувати українську Церкву, цілеспрямована депопуляція українського селянства й елімінація його суб'єктних рис, заселення України іноетнічними елементами для радикальної зміни складу населення. Всі ці складові у дещо трансформованому вигляді актуальні і у 2022-23 роках, під час російського широкомасштабного вторгнення. Вони є своєрідними алгоритмами геноциду – з тією різницею, що у 1930-х роках метою російського більшовизму було знищення мільйонів найактивніших і найсвідоміших українців і опускання української нації на рівень орієнтованої на Москву етнографічної спільноти, а сьогодні йдеться про повне заперечення окремого існування українців, їхнє перетворення на безсуб'єктну складову російського народу, на елемент «руського мира». Автор статті наголошує, що для українців як постгеноцидної нації існує тільки один шлях «одужання». Таку націю здатен вилікувати від страху жити повнокровним національним життям тільки масовий героїчний чин, у всіх формах і виявах. Тільки в такому чині українська нація вповні відновить свою суб'єктність і стане реальним геополітичним та геокультурним чинником.

Ключові слова: геноцид, алгоритми геноциду, суб'єктність нації, Україна, Рафаель Лемкін, рашизм, національна травма.

Serhiy HRABOVSKY

Ph.D. in philosophical sciences, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation
H. Skovoroda Institute of Philosophy
of the National Academy of Sciences of Ukraine of Kyiv

ALGORITHMS OF THE SOVIET-RUSSIAN GENOCIDE TO THE 70th ANNIVERSARY OF R. LEMKIN'S REPORT "SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE"

Abstract. *The article is devoted to the actual theoretical and practical issues related to the factor of genocide in the being of the Ukrainian nation in the 20th and 21st centuries. The author of the article aims to study the impact of the genocide committed by the Russian Bolsheviks in the 1930s on the character traits of Ukrainians, outline the relationships between Soviet totalitarianism and Russian colonialism. The current genocidal practice of the Rashists is shown as a direct continuation and development of the "classic Soviet genocide", as it was characterized in 1953 by a prominent international lawyer, the author of the concept of genocide, Raphael Lemkin. The article presents the key points of Lemkin's text "Soviet Genocide in Ukraine", shows their significance for understanding the events of the past and present. According to Lemkin, the four main components of the Russian-Soviet genocide are: large-scale destruction of the Ukrainian intelligentsia, attempts to liquidate the Ukrainian Church, purposeful depopulation of the Ukrainian peasantry and elimination of its subject features, settlement of Ukraine with foreign ethnic elements for a radical change in the composition of the population. All these components, in a slightly transformed form, are also relevant in 2022-23, during the Russian large-scale invasion. They are peculiar algorithms of genocide - with the difference that in the 1930s the goal of Russian Bolshevism was the destruction of millions of the most active and conscious Ukrainians and the lowering of the Ukrainian nation to the level of a Moscow-oriented ethnographic community, while today it is about the complete denial of the separate existence of Ukrainians, their transformation into a stateless object component of the Russian people, on the element of the "Russian world". The author of the article emphasizes that there is only one way of "recovery" for Ukrainians as a post-genocide nation. Such a nation can be cured of the fear of living a full-blooded national life only by a mass heroic act, in all forms and manifestations. Only in this way will the Ukrainian nation fully restore its subjectivity and become a real geopolitical and geocultural actor.*

Key words: *genocide, algorithms of genocide, subjectivity of the nation, Ukraine, Raphael Lemkin, Rashism, national trauma.*

Для України проблематика геноциду, вчиненого СССР/Росією, ніколи не була і не є властиво теоретичною. Адже у XX столітті населення України й етнічні українці в СССР за її межами зазнали широкомасштабного та довготривалого геноциду з піком у 1932-33 роках, здійснюваного російськими більшовиками за допомогою місцевих колаборантів. Тоді метою організаторів геноциду було знищення національної еліти у всіх сферах суспільного життя, позбавлення української спільноти здатності до національної суб'єктності та перетворення «очищеної» решти українців на покірливу біомасу, «советський народ». А у 2022-23 роках розгорнулася нова хвиля московського геноциду, спрямованого на знищення українців як нації й України як держави. При цьому фізично мали бути еліміновані «націоналісти» та «нацисти»; судячи з того, що у новому російському підручнику з історії для старшокласників Україна кваліфікується як «нацистська держава», знищеними мають бути ідейно незгідні з Росією мільйони людей [17]. Ба більше: програмується чи не довічна, принаймні, на найближчі покоління, пролонгація

геноциду українців аж до повного знищення «нацистської держави» (або ж «ультранацистської», є у підручнику й такий термін) держави Україна разом із «нацистами».

Власне, ідеться про речі загальновідомі та самоочевидні, істинність яких не залежить від формального визнання з боку різноманітних інституцій ООН, надто часто контрольованих державами з диктаторськими режимами, а то й відверто тоталітарними деспотіями. Хоча і з міжнародним політико-правовим визнанням як Голодомору-геноциду 1930-х, так і нинішніх проявів геноциду справа рухається. Звернімо увагу на деякі знакові події останніх місяців. Скажімо, хоча ООН і не помітила ознак здійснюваного рашистами геноциду в Україні, ПАРС, за всієї неоднозначності низки її кроків, це помітила й ухвалила відповідну резолюцію щодо однієї зі складових такого геноциду [2]. Ба більше: білоруський диктатор Лукашенко визнаний причетним до нинішнього геноциду українців [9]. Натомість Парламентська асамблея НАТО вчинила ще рішучіше: вона чітко визнала злочини Росії проти України

геноцидом [11]. Ну, а щодо Голодомору-геноциду 1932-33 років відповідні резолюції винесли вже десятки парламентів, і вони продовжують виноситися.

У самій же Україні громадська думка (саме думка, а не настрої, оскільки йдеться про стабільне зростання показників упродовж тривалого часу) засвідчує оцінку Голодомору як геноциду абсолютною більшістю українців. Усеукраїнське опитування, проведене в листопаді 2022 року Соціологічною групою «Рейтинг», показало: 93% респондентів погоджуються з твердженням, що Голодомор 1932-33 років був геноцидом українського народу; за останнє десятиліття кількість тих, хто згоден із цим твердженням, зросла у півтора рази; з цим згідна абсолютна більшість опитаних усіх регіонів і вікових груп [3]. Але майже всезагальне визнання Голодомору геноцидом українців автоматично не знімає суспільні проблеми, пов'язані з постгеноцидним станом соціуму і не заліковує та не ліквідує відлуння завданої геноцидом національної травми. Хоча адекватна оцінка минувшини – вочевидь перша передумова зміни сьогодення. Їй одним із головних тут є відновлення/становлення суб'єктності українців як індивідів і національної спільноти, їхньої здатності ефективно відповідати на різноманітні виклики.

Але спершу звернімося до геополітичних і геокультурних загальників.

Унікальність України на європейських, а значно мірою і на світових обширах полягає в тому, що впродовж останніх більш, аніж ста років на її обширах у цілісній сув'язі поєднувалися колоніалізм, геноцид і тоталітаризм (у кримців – *qıymıllar* – до цього додалася не вибірково-групова, як в українців, а загальна депортація). Вони були головними чинниками, які визначали буття української нації та стан українського суспільства, формували його буттєвий досвід, викривляли та фальшували історичну пам'ять, змінювали саме українське ество та, звісно, деформували та мінімізували суб'єктні здатності українців і як індивідів, і як національної спільноти, прагнучи перетворити їх на «ідеальних виконавців» (Б.Бателггейм). Ці чинники були пов'язані передусім із існуванням на теренах України тоталітарних державних структур більшовицької Росії й ССРСР (кількарічний період у Другу світову війну – з окупацією нацистською Німеччиною, яка теж орієнтувалася на «ідеальних виконавців»). Усі різновиди тоталітаризму як суспільного ладу характерні багатьма рисами, серед яких варто виокремити ті, на які не завжди звертають увагу: панування всеосяжної міфологічної системи пояснення світу та програмування дій і «примусово-добровільна» інтеграція індивідів і суспільних груп навколо передзаданого «великого соціального суб'єкта» з майже обов'язковим включенням у нього. У цьому плані реалізується тоталітарно-міфологічна (а тому всезагально-практична) настанова на кшталт «Ein Volk, ein Reich, ein Führer», «Нас виростил Сталин», «Partidul – Ceausescu – Romania», «Путин – Россия» тощо, тобто мозком і рушієм «великого соціального суб'єкта»

виступає обожнений вождь («корифей усіх наук» Сталін, «повноводний Дунай розуму» Чаушеску), причому ці формулювання не просто пропагандистські звороти, а потужні регулятиви практичної діяльності індивідів, суспільних груп і всього «великого соціального суб'єкта».

Советський тоталітарний лад усіма засобами та за допомогою всіх своїх структур нищив в УРСР громадянську ініціативу і привчав маси населення до повсякденного беззаконня як до норми життя. Колоніальний режим ламав національну самосвідомість і культуру, деформував структуру економіки України в інтересах метрополії, у советські часи – не переймався захистом довкілля від будованих за вказівкою Кремля індустріальних монстрів. Імовірно, головним тут було бачення й оцінювання підколоніальним народом (принаймні, його більшістю) себе самого не власними очима («очима своєї культури»), а очима колонізатора, тобто нав'язане неадекватне національне світовідношення, з відповідною «сліпотою» щодо вибору своїх – загальних і нерідко також індивідуальних – перспектив розвитку.

Советсько-російський геноцид став одним із головних предметів розгляду української соціально-гуманітарної науки спершу в діаспорі, а потім і в материковій Україні; ці дослідження та публікації документів і свідчень сучасників мали наслідком істотні зміни суспільної свідомості. Проте на ці зміни був потрібен час. А всі три названі чинники як сукупно, так і кожний за своїм еством істотно зменшували, а то й у певні періоди зводили до майже нуля суб'єктність української нації. Власне, саме існування цієї нації як європейської, а не «соціалістичної», не влягалось у плани колонізаторів; в СРСР головним «шоковим» інструментом знищення українців як нації став Голодомор-геноцид, а в наступні часи – колоніальний режим, який включав репресії (часом точкові, часом масові, часом комбіновані) та русифікацію (далеко не лише мовленнєву) всіх сфер життя.

Геноцид українського народу мав і має нині певну специфіку та певні алгоритми. На меті ані Сталін, ані його послідовники не ставили та не ставлять фізичне знищення всього населення України, всього українського етносу, як-от планували це нацисти щодо юдеїв (хоча певні категорії осіб з «єврейською кров'ю» не підпадали під знищення; йдеться про «начвертьєвреїв» - *Mischlinge* другого ступеня – та про певні незначні групи осіб, щодо яких застосовувалася практика «аріїзації», з одночасною стерилізацією, щоб уникнути подальшого зростання «расово неповноцінного» населення). Натомість мова має йти про «глибинну деукраїнізацію», щоб українців як окремого народу, тим більше нації, не існувало. «Коллективний Сталін» запустив ці процеси, проте, попри виразний свій намір, пригальмував – йому потрібні були «укосякані українці» перед «визвольним походом» на другу Річ Посполиту та під час цього походу й освоєння відвойованих земель.

Геноцид продовжився під час советсько-німецької війни, коли Москва застосувала у 1941-42 роках при відступі Червоної армії тактику «випаленої землі». Сталін дав директиву: «не залишати противнику ані жодного кілограма хліба, ані літра палива... Все цінне майно, в тому числі кольорові метали, хліб і пальне, яке не може бути вивезене, повинно беззастережно знищуватися» [13], свідомо прирікаючи тим мільйони українців на смерть від голоду та холоду. А при наступі у 1943-45 роках сотні тисяч, якщо не мільйони (точні цифри невідомі) «чорносвиток» і «сірих піджаків», а згодом – «остарбайтерів» без підготовки та майже без зброї кидалися на штурм німецьких позицій, - і тільки вцілілих по тому офіційно зараховували до Червоної армії. Після Другої світової війни і штучного голоду 1946-47 років геноцид поволі перейшов у колонізацію й асиміляцію. Втім, Україна/УРСР і надалі залишалася колонією європейського типу, а ССРСР – ідеократичною імперією, тому йому потрібно було «робити вигляд» перед комуністами Заходу й – особливо – перед «третім світом», що українці все ж існують, а їхня культура «розквітає», водночас «зближуючись» із російсько-советською. Тобто українців і далі переробляли на «росіян другого ґатунку», тільки іншими засобами, при цьому Голодомор-геноцид був початковим етапом і спусковим гачком усіх процесів такого штибу в ССРСР. Наслідком стало перетворення українців на постгеноцидні етнос і націю, а це накладало певні відбитки на сакраментальну «українську душу», на українське ество. Ба більше: як слушно зауважила Оксана Забужко у передмові до польського видання книги Віри Агеєвої «У сутінках імперії», «в Чехії, то пак уже на еміґрації, Мілан Кундера [...] у 1984 р. в інтерв'ю Філіпові Роту прямо заявив, що чехи можуть в осяжному майбутньому щезнути як нація, а світ і не завважить, «як це вже сталося із сорока мільйонами українців» [4]. Зауважте: саме як нація – тобто самочинна суб'єктна сила європейської і світової геополітики та геокультури, залишившись на етнічному чи субетнічному рівні хіба що осередком етнографічних традицій і реліктових звичаїв.

Іншими словами, започатковане Голодомором знищення української спільноти як модерної нації в останній третині ХХ століття почало набувати загрозливих форм. Утім, у силу низки причин загрози ці на якийсь час зменшилися, проте не зникли, сьогодні ж вони набули вкрай потворних і небезпечних виявів. А відтак для поглибленого розуміння тих реальностей, які виростили на ґрунті Голодомору та засобів їхньої зміни українцями задля відновлення норми (за достатньої умовності цього поняття), задля зняття національної травми, з одного боку, та задля протидії нинішнім намаганням рашистів продовжити розпочатий більшовиками у 1930-х геноцид і довести його до логічного завершення, доцільно, крім усього іншого, звернутися до класичної концептуальної спадщини, яка дає змогу краще зрозуміти ество цього геноциду та його окреслені Москвою цілі. В цьому

плані зауважмо, що хронологічно перший науковий концепт Голодомору створив на початку 1950-х польський й американський правник Рафаель (Рафал, Рафаел) Лемкін (1900-1959) у тексті «Soviet Genocide in Ukraine» [16].

Цей текст був опублікований українською мовою 2008 року канадським істориком українського походження Романом Сербиним. Ідеться, за словами Сербина, про доповідь, яку Лемкін підготував 1953 року для поминальних заходів української громади Нью-Йорка до двадцятиліття Великого Голоду. Лемкін підтримував дружні зв'язки з українцями, особливо з головою УККА професором Левом Добрянським. Тому цей текст не є чимось випадковим у його біографії. «На відзначенні в Нью-Йорку (20 вересня 1953) 20-ї річниці пам'яті Великого голоду в Україні виголосив доповідь перед кількатисячною укр. аудиторією (цитована "New York Times" 21 вересня 1953 та "Ukrainian Weekly" 26 вересня 1953)» [12]. Машинопис тексту знаходиться в архівному фонді New York Public Library, у папці з іншими матеріалами до «Історії геноциду», над якою Лемкін працював упродовж тривалого часу, але яка ніколи не була опублікована в повному обсязі (хоча на початку ХХІ століття у Вірменії були опубліковані матеріали Лемкіна щодо геноциду вірменського народу). Цей невеликий текст до моменту його публікації (вперше в журналі «Сучасність», №11, 2008) залишався невідомим на постсоветському просторі та став справжньою інтелектуальною і правничою сенсацією. В ньому факт геноциду українців, скоєного російською більшовицькою владою, описує й аргументує сам автор концепції геноциду як такого, що лягла в основу всіх відповідних сучасних міжнародних і національних правничих актів. Лемкін ще на початку студіювання філології та права у Львівському університеті (перша половина 1920-х) почав вивчати проблему злочинного масового винищення людей, часом цілих народів, з метою створити правову базу для запобігання таким злочинам і покарання за них. На початку 1930-х Лемкін представляв другу Річ Посполиту на міжнародних правових конференціях; 1933 року він запропонував вважати тих, хто з ненависті до великої групи людей шкодив членам цієї групи, винними у варварстві, а тих, хто знищував культурні скарби такої групи з ненависті до них, - у вандалізмі, затримувати таких людей, хоч би де вони були, судити і карати. Тоді ця пропозиція була відкинута. Її розвитком стала концепція геноциду, прийнята світовою спільнотою після Другої світової війни. 1944 року він видав у США працю «Влада Осі у Європі», де вперше вжив термін і сформулював поняття «геноцид», задокументувавши нищення нацистською Німеччиною народів європейських країн. Розробки Лемкіна були покладені в основу вироків Нюрнберзького трибуналу; він виступив головним промотором ухвалення Генеральною асамблеєю ООН 1948 року Конвенції «Про

запобігання злочину геноциду та покарання за нього».

Одразу ж зауважу: у «Советському геноциді в Україні» Лемкін хронологічно виходить за межі 1932-33 років (власне Великого Голоду, Голодомору) і до певної міри розширює трактування визначень Конвенції ООН, що стало наслідком продовження ним наукового дослідження феномену геноциду на підґрунті одного з його «класичних випадків», проте стрижнем у нього залишається саме це визначення. Відтак цей текст становить не тільки історичну, а й непересічну актуальну цінність.

Отже: у геноциді українців Лемкін вбачає чотири головні складові:

1. нищення української інтелігенції – мозку чи розуму нації;
2. ліквідацію Української Автокефальної Православної Церкви – душі України та наступну ліквідацію Української Греко-Католицької Церкви;
3. власне Голодомор українського селянства – основного зберігача української культури, мови, традиції тощо;
4. цілеспрямоване заселення України іноетнічними елементами для радикальної зміни складу населення.

Це – якщо звести все до коротких тез. Але змістовно невеликий текст Лемкіна значно багатший і дає підстави для роздумів як у плані сутності геноциду, вчиненого російськими більшовиками, так і ознак постгеноцидної нації, повністю чи частково позбавленої здатності до суб'єктності у всіх її проявах і до трансляції набутого у всі часи історичного досвіду. Тож займімося «розшифровкою» оригіналів окреслених вище тез. А для цього слід навести ключові фрагменти тексту «Soviet Genocide in Ukraine».

«Масове вбивство народів і націй, яке характеризувало просування Советського Союзу в Європу, не є новою ознакою його політики експансії. [...] Це справді необхідний крок у процесі «з'єднання», що, як гаряче сподіваються советські вожді, створить «советську людину», «советську націю». Щоб досягнути ту ціль, ту об'єднану націю, кремлівські вожді радо знищать нації і культури, які здавна заселяли Східну Європу. Те, про що я хочу говорити, це, мабуть, класичний приклад советського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації, а саме – винищення української нації» [16, с.47]. І далі: «Доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагається незалежності, доти вона становить серйозну загрозу для самого серця советизму. Нічого дивного, що комуністичні вожді надавали якнайбільшого значення русифікації цього самостійно мислячого члена їхнього «Союзу Республік» і вирішили переробити його і пристосувати до свого зразка єдиної російської нації. Бо українець не є і ніколи не був росіянином. Його культура, його темперамент, його мова, його релігія – все є інакшим. [...] Тому було особливо важливо

пристосувати українця до прокрустового зразка ідеальної советської людини» [16, с.47-48].

Лемкін, як бачимо, одразу ж ставить знак рівності між советизацією та русифікацією, вважаючи злочини Кремля 1930-40 років такими, що мали «достатній прецедент в діях царської Росії» (держави, зауважмо, далекої від демократії). А разом із тим масштаби терору сягають нечуваних розмірів – раніше йшлося найбільше про десятки тисяч жертв, тепер – про мільйони. Терор є інструментом творення «советської нації, советської людини» на основі російських соціокультурних лекал зі знищенням чи принаймні суспільною маргіналізацією тих, хто виходив за межі цих лекал. Це те присутнє твердження Лемкіна, яке має велике значення для сьогодення, адже донині вистачає дослідників і в Росії, і на Заході, і навіть в Україні, які сором'язливо намагаються списати всі гріхи на більшовиків. Так, чинили злочин геноциду більшовики, проте то були саме російські більшовики, а їхні тимчасові союзники у боротьбі проти російських же монархістів і «демократичних» великодержавників, якими були, зокрема, до початку 1930-х українські націонал-комуністи, розглядали марксистську ідеологію як засіб національної модернізації та європеїзації; українські націонал-комуністи невдовзі стали жертвами політики Кремля – так само, як і кримськотатарські, що мали схожі настанови та цілі [1]. Прикметний факт: на чолі КП(б)У до 1953 року не було жодного етнічного українця, а українці, які тією чи іншою мірою вже були советизовані, у цій філії російських більшовиків грали допоміжну роль (винятки тут були нечисленні й закінчилися у 1937 році). Навіть у 1926 році в самий розпал українізації кількість українців у колегіях республіканських наркоматів становила 38%, серед слухачів університету імені Артема, тобто «кузні кадрів», – 46%, а загалом у лавах КП(б)У – 47% [7, с.54]. Слід урахувати й той факт, що у зазначені часи певну частину керівних кадрів і новоспечених партійців становили такі «українці», як Леонід Брежнєв, пов'язані з Україною лише територіально.

Далі Лемкін пише: «Українська нація є надто багатолюдна, щоб можна було її цілковито знищити ефективним способом. Однак, її релігійне, інтелектуальне і політичне керівництво, її вибрані та вирішальні частини є доволі малими, і тому їх легко ліквідувати. Саме тому советська сокира з повною силою впала на ці групи за допомогою відомих знарядь масового вбивства, депортації і примусової праці, заслання і голоду. [...] Перший удар був спрямований на інтелігенцію – мозок нації, щоб паралізувати решту організму. У 1920, 1926 і знову в 1930-33 роках учителі, письменники, мистці, мислителі та політичні провідники були ліквідовані, ув'язнені або депортовані. [...] За приблизними підрахунками, принаймні 75% українських інтелектуалів і професіоналів у Західній Україні, на Закарпатті і на Буковині були брутально винищені росіянами» [16, с.48]. Констатація на загал справедлива; те, що «вибрані та вирішальні частини»

української нації були тоді не надто чисельними (за винятком хіба що учителів), являло собою прямий наслідок колоніального становища України та «білого» і «червоного» терору у 1918-21 роках. До професіоналів високого ґатунку, цілеспрямовано винищуваних на початку 1930-х років ОГПУ, слід додати й українських кооператорів, а до тих, хто став жертвами терору у 1937-38 роках – вузівську професуру та науковців з академічних закладів, адже українізація не зводилася до гуманітарної сфери; тогочасна УСРР мала потужну фізику, в тому числі ядерну, авіабудування (два відповідних КБ й авіазаводи), механіко-математичні науки, танкове КБ і завод, кораблебудування тощо. Що стосується визначних науковців, то вони або гинули, або тікали за межі УСРР чи навіть СРСР (так уціліли співавтор заявки на винахід атомної бомби Шпінель, фізик зі світовим ім'ям Гамов, авіаконструктор Лозино-Лозинський, конструктор авіадвигунів Люлька). Це все належало до ВПК або було тісно пов'язане з ним, було таємним, і про розмах українських наукових і техніко-технологічних досягнень 1920-30-х років Лемкін, як і все закордоння, навряд чи міг достатньо знати.

Ретельно і багаторазово «зачищене» українське суспільство (дійсно постгеноцидним його можна вважати тільки за кілька років після смерті Сталіна, оскільки в тих чи інших формах геноцид, пов'язаний із чинником ГУЛАГу, при «вожді народів» тривав безупинно) неодмінно швидше чи повільніше ставало русифікованим у советській чи крипосоветській формі. Тим більше, що в прицілі геноциду була не просто еліта, а національно свідомо еліта, навіть лояльно налаштована до «зоресяйної Москви», а без такої еліти вести мову про суб'єктність нації і її життєздатність не випадає.

Тобто геноцид не просто повертав Україну у колоніальний часопростір, він відкидав українців як націю назад навіть у порівнянні з добою Російської імперії початку ХХ століття. Це те, що часто не враховують науковці, практичні політики й економісти, пропонуючи реформування країни. Не враховують це і військово-політичні керівники, коли розраховують на більшу, ніж реальна, кількість охочих захищати власну національну державу – адже інерція денационалізації у тій чи іншій формі продовжує тривати до сьогодні.

«Поряд з атакою на інтелігенцію ішов наступ на Церкву, священників і церковну ієрархію – «душу» України, - зазначав Лемкін. – Між 1926 і 1932 роками було ліквідовано Українську Автокефальну Православну Церкву, її митрополита (Липківського) і 10 000 священників. У 1945 році, коли советська влада була встановлена в Західній Україні, подібна доля спіткала Українську [Греко-]Католицьку Церкву. Факт, що перед ліквідацією цієї Церкви їй було запропоновано можливість приєднатися до Російського Патріархату в Москві – політичного знаряддя Кремля, - вказує на те, що єдиною ціллю тієї акції була русифікація» [16, с.48]. Маємо позірний парадокс: більшовицька влада, яка начебто пропагувала та насаджувала атеїзм, дбала

(принаймні, у 1945 році) про РПЦ. Але насправді жодного парадоксу тут немає: і в ті часи, і сьогодні РПЦ є інструментом московської влади, власне, її структурою, а українська Церква – небезпечним ворогом, і Лемкін вказував саме на це: «За злочин бути українською Церквою було проголошено організацією, шкідливою для добробуту советської держави, а її членів записано в советських поліцейських досьє як потенційних «ворогів народу»» [16, с.49]. І справа тут не лише в мові богослужіння: українське православ'я посутньо відрізнялося від московського, яке, на додачу до всього, з часів Петра I стало ідеологічно-поліцейським інструментом самодержавства, з тим диктатури. В цьому сенсі наслідки не лише колоніального періоду, а й передусім советсько-російського геноциду значною мірою не перейдені, створена Сталіним РПЦ за прямої підтримки з Москви посідає в деяких регіонах України чільне становище, відверто працюючи на рашистських агресорів. Ба більше: за чинних обставин показове невтручання влади у церковне життя – нехай із посиланням на норми цивілізованого суспільства – насправді є підігріванням Кремлю, адже виправити здійснене свого часу (і підживлюване нині) Москвою силами лише певних, нехай і значних, прошарків суспільства неможливо, потрібна сила закону та потуга держави. Ситуація з фактично створеною (чи то переформатованою) Сталіним РПЦ і її філією в Україні – це складова національної травми та потужний практичний вислід геноциду.

«Третє вістря советської атаки було спрямовано проти фермерів – великої маси незалежних селян – зберігачів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України, - зазначав Лемкін. – Зброя, яку вживали проти них, є, мабуть, найстрашнішою з усіх – виморювання голодом. [...] Була спроба схарактеризувати цю кульмінацію советської жорстокості як економічну політику, пов'язану з колективізацією пшеничних ланів, отже, з потребою у ліквідації куркулів – незалежних фермерів. Але насправді великомасштабних фермерів в Україні було дуже мало. [...] Метод, застосований в цій частині плану, не обмежувався якоюсь окремою групою. Страждали всі – чоловіки, жінки, діти. Врожай того року був достатній, щоб нагодувати людей і худобу в Україні, хоча дещо менший ніж попереднього року. [...] В селах із тисячним населенням виживала сотня; в інших – половина людей зникала, а в містах щодня гинуло 20-30 осіб» [16, с.49-50]. Причому гинули не лише етнічні українці (хоча в силу демографічного чинника передусім вони), а й представники інших етнічних груп, закорінених в українську реальність і в містах, і в селах.

На цьому варто спинитися докладніше, оскільки «поза кадром» у дослідників найчастіше залишається спричинене Голодомором і наступними акціями більшовицької влади перетворення вільних селян, які вже були значною мірою кооперовані, на

безправних і не самочинних колгоспників. Нині вистачає охочих розповідати нісенітницю про селян, стверджувати, що селянин, мовляв, не прогнозує своє життя далі, ніж на рік, що він задіяний у вічний колообіг природи і не має справи ні з чим іншим, крім як із ґрунтом і гноєм. Це не так. Уже з часу запровадження трипільної системи землероб прогнозував своє життя щонайменше на три роки наперед. А садівництво, тим більше культурне, яким воно ставало в Україні на початку ХХ століття? Це планування на 10-15 років. Ось яким описав українське селянство на теренах колишньої Гетьманщини Антон Чехов 1888 року: «Окрім природи, ніщо не вражає мене так в Україні, як загальний добробут, народне здоров'я, високий ступінь розвитку тутешнього мужика, який і розумний, і релігійний, і тверезий, і моральний, і завжди веселий і ситий. Про антагонізм поміж пейзанами і панами немає і гадки» [15]. З листів письменника і спогадів його колег відомо, що грамотні «хохли» читали Шевченка та нерідко мали вдома «Кобзар», що їхніх дітей місцева «панська» молодь навчала українською мовою, що ці селяни вміли не лише добре співати, а й грати на скрипках тощо. І не лише про селян ішлося – Чехов спілкувався і з робітниками цукрового заводу Харитоненка, які жили переважно у тих самих селах чи в Сумах; їхні звичаї були на загал такими ж, несхожими на російський чи советський «пролетаріат» пізніших часів. Це селянство на початку ХХ століття було масово охоплене кооперативним рухом, який більшовики спершу заборонили, а потім змушені були дозволити. А вільний селянин за ринкової економіки (нехай навіть обмеженої, як за НЕПу) жив і працював не у вакуумі. Він платив податки, брав банківські кредити, вступав до кооперації, купував сам чи спільно з іншими сільськогосподарський реманент, користувався читальнями. А на додачу до цього, закінчивши сільськогосподарський рік, займався підсобним промыслом, що вимагало володіння кількома ремеслами. Іншими словами, на відміну від колгоспника чи працівника радгоспу, вільний селянин був повноцінним суб'єктом соціально-економічної діяльності. І не тільки її. На початку ХХ століття на Галичині й Буковині раніше, на Великій Україні пізніше селяни стали виборцями, серед них зростали громадсько-політичні активісти. Нарешті, не забуваймо, у селах масово (за сприяння кооперативів) з'являлися осередки (в т.ч. читальні) «Просвіти» та інших українських культурницьких організацій. На Наддніпрянщині під зміненими назвами ця просвітянська мережа проіснувала до 1932 року, замінена «політвідділами МТС».

Натомість за своїм призначенням, за соціальною роллю колгоспник – це людина-функція. Звичайно, вдома та на присадибній ділянці він мав змогу вийти за межі цієї функціональності. Та чи не тому влада постійно (аж до божевільної під оглядом економічних резонів «боротьби з нетрудовими доходами» часів М.Горбачова) намагалася

перешкодити такому виходу, обмежуючи розміри ділянок й обкладаючи їх усе новими податками?

Одне з найбільших лих, в яке вилитося масове перетворення селянина на колгоспника – це втрата спонтанної громадської активності, звички до громадського (не обцинного!) життя та навичок такого життя. Колгоспний колективізм знівельював «м'яз самостійності» (М.Мамардашвілі) українських селян. Для них, за популярною приказкою, гуртове – це чортове, тоді як дореволюційний та пореволюційний селянин думав та діяв інакше, для нього громадськість була продовженням та органічним доповненням приватності. До більш високого рівня усвідомленої громадянськості це, на жаль, у масі своїй на Наддніпрянщині не встигло сягнути, відтак маленька Галичина 1918-19 років дала таку саму чисельно регулярну армію, ніж Правобережжя й Лівобережжя, разом узяті; зате місцеві отамани мали безліч доволі боєздатних, але локальних арміюк. Така ситуація не в останню чергу і надала змогу більшовикам установити контроль над Україною, хоча опір селянських армій у 1918-21 роках зірвав їм «визволення» Західної Європи.

Колгоспники ж, як засвідчив досвід Другої світової війни, не могли, навіть якщо хотіли, самі створити боєздатні партизанські загони, які б воювали проти нацистів: або парашутисти НКВД, або офіцери-оточенці, або партпрацівники – ось хто створював їх. Воно й не дивно: колективізація, Голодомор, терор 1937-38 років мали на меті сформувати колгоспника як згаданий уже масовий соціальний тип «ідеального виконавця», готового діяти за будь-якими приписами «партії та уряду». В підсумку результатом стала як масова втеча всіх, хто зміг утекти у 1950-70-х, до міста, де в повітрі відчувався хоч якийсь присмак свободи, так і не менш масова атрофія відповідальності. Колгоспник не здатен на неї, ба більше – він і не хоче її.

«Четвертим кроком у тому процесі стала фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі. Таким чином була б знищена етнічна єдність та перемішані нації. Між 1926 і 1939 роками частка українців в населенні України знизилася з 80% до лише 73%, - відзначав Рафаель Лемкін. – Звертає увагу факт, що не було спроб цілковитого знищення, подібного до німецького методу атаки на євреїв. Все ж, якщо советська програма буде цілком успішна, якщо інтелігенція, священики і [вільні] селяни можуть стати еліміновані, Україна загине так само, якби було вбито кожного українця, бо вона втратила б ту частину народу, яка зберігала і розвивала її культуру, її вірування, її спільні ідеї, які керували нею і дали їй душу, що, коротко кажучи, зробило її нацією, радше ніж масою людей. [...] Тисячі були страчені, а незліченні тисячі були запроторені на гарантовану смерть у сибірських таборах праці. [...] Це не просто справа масового вбивства. Це є справа геноциду, знищення не лише окремих осіб, але й культури і

нації. [...] Советська національна єдність твориться не об'єднанням ідей і культур, але цілковитим знищенням усіх культур і всіх ідей, за винятком одної – советської» [16, с.50-51]. Іншими словами, якщо коротко, підсумком мала стати денационалізація всіх соціальних груп і верств українців і мінімізація суб'єктності не лише власне українського етносу та нації, а й іноетнічного (але закоріненого в місцеві реалії, як-от приазовські греки та болгар, причорноморські німці чи містечкові євреї) населення УСРР/УРСР. Іще до початку перенесення в офіційній ідеології та міфології наголосу з «советських народів» на «єдиний советський народ» Лемкін уловив цю тенденцію й наголосив на ній, зауваживши, що будуватиметься цей «советський народ» чи то пак «советська нація» на підґрунті російської визначеності, зі зверненням до імперських російських традицій [16, с.52]. Наразі Росія продовжує цю традицію, модифікувавши її: тепер ідеться про «русский мир» і «русский народ», «великую русскую нацию», підґрунтям чого є імперські традиції та методи як досовітського, так і советського та постсоветського часу.

На загал, Роман Сербин слушно зазначає: «У своїй концепції геноциду Л. визначав це поняття набагато ширше, ніж то робить дефініція, яка увійшла до відповідної конвенції ООН. До можливих жертв геноциду він зараховував не тільки нац., етнічні, реліг. та расові групи, караність за злочин проти яких передбачає конвенція ООН, але також і політ., соціальні та ін. людські колективи. Проте наявність геноциду укр. народу Л. аргументував, виходячи саме з дефініції ООН» [12]. При цьому концептуально окреслене Лемкіним нищення російськими більшовиками ключових груп української спільноти, без яких вона десуб'єктивується й денационалізується, знайшло наразі свій відбиток у документах Міжнародних трибуналів по колишній Югославії, по Руанді тощо. У сучасних міжнародних правничих документах розглядаються два варіанти геноциду: коли йдеться про масове, майже тотальне нищення певної групи, і коли нищення не таке масове, спрямоване на тих членів групи, без яких вона втрачає життєздатність. Це детально проаналізовано у книзі Євгена Захарова «Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид?» [5]. Обидва варіанти були застосовані російськими більшовиками проти українців. При цьому, як зазначив Є.Захаров, на теренах УСРР українців нищили як національну групу (що включала певну частину євреїв, поляків, причорноморських німців, греків тощо), а за межами УСРР, передусім на Кубані, - як етнічну групу.

Окремою проблемою, порушеною й окресленою Лемкіним, є проблема тривалості советського геноциду, а відтак – глибини його впливу на свідомість і підсвідомість тих, хто пережив його, і числа жертв. Як випливає з тексту, для Лемкіна кульмінацією геноциду був Голодомор 1932-33 років, проте сам геноцид був розтягненим у часі на три десятиліття. Це питання дискусійне і потребує

спеціального вивчення й обговорення, того, що маємо нині, схоже, недостатньо. Як на мене, початок геноциду не збігається з установленням більшовицького панування у центральній-східній Україні, а припадає на 1929 рік – на «рік великого перелому», коли почалися «розкуркулення» та масові депортації сімей «куркулів» і «підкуркульників», тобто найкращих землеробів, під час яких гинули сотні тисяч, якщо не мільйони селян. Одночасно почалися масові репресії проти української інтелігенції – спершу «старої», потім і «нової», нищення УАПЦ і сіоністів, а невдовзі й Великий Голод. Новою хвилею геноциду стали «національні операції» НКВД з 1936 року та Великий Терор 1937-38 років. Далі був масовий терор на приєднаній Галичині та Волині, терор проти цивільного населення («випалена земля») 1941-42 років, «визволення» і знищення майже беззбройних, але кинутих на штурм німецьких позицій мільйонів «чорносвиток» і «сірих піджаків», далі – табори для «остів» і колишніх військовополонених, паралельно йшла «боротьба з українсько-німецьким націоналізмом», далі в головному прицілі постали «сіоністи». Що стосується масштабів депортацій, то Микита Хрущов на XX з'їзді КПСС висловився так: «Українці уникли цієї долі тільки тому, що їх було надто багато і не було місця, куди їх заслати. Інакше він [Сталін – С.Г.] їх теж заслав би» [14, с.40.]. Що такі наміри існували (принаймні, щодо значного числа українців), підтверджує низка інших джерел. Геноцид урвався з реабілітацією більшої частини жертв системи та поверненням із ГУЛАГу вцілілих. Якою була кількість цих жертв? Наведені дослідниками цифри часом відрізняються у 2-2,5 рази. Дискусії тривають, унаочнилися різні підходи, пов'язані, зокрема, з тим, який часовий період мати на увазі, але за будь-яких обставин варто розуміти, що точне число визначити не вдасться, враховуючи специфіку советської статистики. Проте головне – те, що сам Голодомор 1932-33 років і советський геноцид в Україні є не тотожними явищами. Голодомор (який змістовно включає масові репресії проти української кооперації, освітян, низової партноменклатури тощо) був найвищим і найбрутальнішим проявом цього геноциду, який розпочався з кінця 1920-х років, з нищення «куркулів» і «підкуркульників», а одночасно й інтелігенції; іншим його «піком» став Великий Терор 1937-38 років, який включав «національні операції» НКВД, що розгорталися здебільшого на теренах УСРР/УРСР; нарешті, третій «пік» - це часи Другої світової війни та перші повоєнні роки, включаючи штучний голод 1946-47 років в Україні та Молдавії, де жило чимало українців.

Загалом проблема датування періоду геноциду стосується не тільки України. «Епоха Голокосту почалася в січні 1933 року, коли до влади в Німеччині прийшли Адольф Гітлер і нацистська партія. Він закінчився в травні 1945 року, коли союзні держави перемогли нацистську Німеччину в Другій світовій війні. Голокост також іноді називають «Шоа», що на івриті означає катастрофа», - стверджує електронна

«Енциклопедія Голокосту» [6]. Але таке датування видається невірним. Так, обмеження прав юдеїв у Німеччині справді розпочалося у 1933 році, проте спершу воно було радше політичним, аніж етнорелігійним (адже чимало осіб єврейського походження було серед комуністів, соціал-демократів, лібералів). У 1935 році Нюрнберзькі закони поділили осіб з «єврейською кров'ю» на кілька категорій, одні з яких були піддані сегрегації, інші отримали більші чи менші права й можливості суспільної інтеграції (євреї були навіть у збірних Німеччини на зимовій і літній Олімпіадах 1936 року). Натомість Голокост як геноцид почався лише наприкінці 1938 року, коли розгорнулися організовані владою вбивства сотень євреїв, ув'язнення десятків тисяч їх до концтаборів, руйнація сотень синагог, конфіскація і погроми підприємств, які належали євреям, тощо. А розширення часових меж Голокосту створює враження щодо існування «лагідного», «вегетаріанського» геноциду, що нівелює загальну трагедію.

Зазвичай у сьогоднішній Україні концентруються на Голодоморі 1932-33 років, зводячи геноцид до цього відтинку. А за Лемкіним геноцид тривав – з запропонованими вище поправками щодо років українізації та НЕПУ – аж чверть століття. З відповідними наслідками, які не враховуються, оскільки логотривалість геноциду, варіабельність його форм та його «буденність», безумовно, істотно змінили характерологічні риси нації. Зокрема – у розподілі на ті соціально-антропологічні типи, які Олександр Кульчицький назвав «*vita heroica* і тому *maxima*» та «*vita minima*» [8, с.154]. Принагідно зауважу, що такий розподіл з надто завеликою для суб'єктності нації чисельністю типу «*vita minima*», не подоланий донині, реально впливає і на результати виборів, і на перебіг війни з рашистами, і на впливовість України у світі.

Змістовну розшифровку впливу геноциду на українське буття незалежно від Лемкіна і пісня нього дав у 1980-90-х роках американсько-український професор Джеймс Мейс, котрий останні 15 років свого життя працював в Україні. Згідно з ним, Голодомор 1932-33 років мав наслідком такий злам буття українців, що він дається взнаки і зараз, оскільки йдеться про чи не єдину у Європі (крім хіба що кримських татар, кириллар) постгеноцидну націю. Постгеноцидний статус України означає, за Мейсом, по-перше, «вбивство розуму нації», тобто упослідженість і неавторитетність її інтелектуальної еліти; по-друге, люмпенізацію села на Східній Україні, що відчутно гальмує аграрну реформу, по-третє, спотворення світосприйняття та власної історії, оскільки «масовий наступ на людський розум» не міг не призвести до бачення речей у світлі, що «не мало нічого спільного з реальним життям» [10, с.154]; по-четверте, слабку у порівнянні з іншими народами національну солідарність різних суспільних класів. До цього варто додати, що Голодомор як геноцид означав масштабну антропологічну катастрофу і масовий перехід населення до настанови на виживання замість

повноцінного життя, що закарбувалося у соціальній пам'яті та передається з покоління у покоління на підсвідомому рівні, у вигляді тяжкої національної травми, яка заважає жити повнокровним національним життям.

Зараз як особисто російський диктатор, так і «колективний Путін», який включає більшість російського населення, прагнуть повною мірою здійснити те саме та довершити справу більшовиків. У прицілі – інтелігенція, церква, селянство, здійснюється вже заселення звільнених від українців територій підданими Росії. А головна мета – ствердити на практиці міфологему, що українці та росіяни – це один народ, одна нація, тобто – повністю ліквідувати українців як таких, їхню ідентичність і суб'єктність. Навіть Сталін не ставив на меті такого. Його мета полягала у вивищенні російського народу («найвидатнішої нації з усіх націй, які входять до складу СРСР») та «глибинній деукраїнізації» українців, перетворенні їх на етнографічну юрбу, яку можна принагідно продемонструвати зарубіжним комуністам як зразок розквіту «советської за змістом, національної за формою» культури. Путін усе це відкинув, відверто поклавши в основу рашизму ідею повної й остаточної ліквідації української нації шляхом фізичного знищення її найбільш активної та суб'єктної частини та беззастережної русифікації всіх інших. Знову маємо поєднання Росією обох варіантів геноциду, окреслених у сучасних міжнародно-правових актах, тільки у певному сенсі в іще радикальнішій формі, ніж за часів Сталіна. А ще – новітнє відтворення вже випробуваних і проаналізованих 70 років тому Лемкіним алгоритмів геноциду.

Отже, коротко:

1. нищення української інтелігенції і нині є фактом, який характеризує російську агресію, списки загиблих на фронті та в тилу від ударів з повітря складають сотні прізвищ, а ще ж були й розстріляні на окупованих територіях, і були списки тих, кого слід знищити чи заарештувати при «визволенні» Києва, Харкова, Вінниці, Львова й інших міст; на щастя, цього рашистам не дав зробити опір агресорам, але намір був, і він нікуди не зник;

2. намагання ліквідувати православну українську Церкву нікуди не поділося, воно набуває все нових форм, від функціонування переповненої російськими агітаторами, пропагандистами та розвідниками т.зв. «УПЦ» МП на чолі з громадянами РФ до фізичного усунення священиків ПЦУ на окупованій території та знищення храмів ударами з повітря;

3. Україна за роки незалежності ввійшла до п'ятірки найбільших світових зернотрейдерів, тому Росія та її сателіти у Європі докладають усіх зусиль, щоб унеможливити експорт українського продовольства і тим самим поставити на грань занепаду та катастрофи сільське господарство України;

4. названий Лемкіним чинник цілеспрямованого заселення України іноетнічними елементами для

радикальної зміни складу населення залишився у силі; у Криму з часу його окупації у 2014 році число новітніх колонізаторів перевищило мільйон, активно ведеться заселення окупованого Маріуполя й інших міст, причому не лише росіянами, а й вихідцями з інших держав.

Варто окремо згадати і знищення науково-технологічного потенціалу України рашистами; якщо у часи Лемкіна це навряд чи могло виступати одним із засадничих чинників нищення української нації, хоча також було реальністю (чого варта лише ліквідація авіаційного КБ конкурента Туполева Костянтина Калініна чи харківського центру психологічних досліджень), то на початку ХХІ століття геополітична суб'єктність нації неможлива без потужних науки та технології у їхній сув'язі. Тим більше, що у цій ліквідації Москві чималою мірою допомагає тісно пов'язана з Росією компрадурська корумпована чиновна рать; утім, це вже інша тема. Як і тема, пов'язана з роллю постколоніальної «еліти», яка навіть під час війни намагається нищити «мізерну» українську культуру в ім'я «великої» імперської.

Чільний висновок, видається, може бути таким. Постгеноцидна нація – це нація, яку здатен вилікувати від її страху жити повнокровним національним життям тільки масовий героїчний чин, у всіх формах і виявах. Тільки в такому чині вона вповні відновить свою суб'єктність і стане геополітичним та геокультурним діячем. Певний шлях тут уже пройдено – від українців майже ніхто у світі не чекав такої здатності до опору масштабній рашистській агресії, яку вони засвідчили у 2022-23 роках. А тим часом чи не головною підвалиною такого опору стало, образно кажучи, відновлення українського ества на новому щаблі історичного розвитку, заперечення дією скоєного російським більшовизмом і його спадкоємцем рашизмом. Разом із наслідками геноциду долаються колоніальна та тоталітарна спадщини. Проблема наразі в тому, щоб героїчний чин, у якому мають поєднатися вольовий і раціональний первні, був доведений до логічного завершення, до визволення від минувшини, набув усеосяжності та переріс у всебічну національну модернізацію.

1. Грабовський С., Лосєв І. *Azat Qirim чи колонія Москви? Імперський геноцид і кримськотатарська революція*. Київ: Стилос, 2017. 119 с.
2. Депортація українських дітей та ордер на арешт Путіна: ПАРЕ ухвалила резолюцію. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/holosuvannja-shchodo-henotsidu-ukrajintsiv-jaki-derzhavi-proihnorovali-rezoljutsiju-parje-923275.html>
3. Динаміка ставлення до Голодомору 1932-33 рр. (листопад 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_stavlennya_do_golodomoru_1932-33_rr_listopad_2022.html
4. Забужко О. В українській літературі радянського періоду... URL: <https://www.facebook.com/oksana.zabuzhko/posts/pfb>

- id0MmAz7tZaPfmtYKrcECBRE69pidZzvbb5YoFNv5q6ucDWS12Xie2oKyuwUZyKjvKJgl
5. Захаров Є. Ю. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид? Видання друге, виправлене та доповнене. Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. 52 с.
 6. Енциклопедія Голокосту. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/introduction-to-the-holocaust>
 7. Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. М.: Международные отношения, 2003. 784 с.
 8. Кульчицький, О. Основи філософії і філософських наук. Мюнхен; Львів: Б/в., 1995. 164 с.
 9. Лукашенко причетний до геноциду українців – рішення ПАРЕ. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/lukashenko-prichetnij-do-henotsidu-ukrajintsiv-rishennja-parje-923274.html>
 10. Мейс Джеймс Е. Висновки та перспективи дослідження голоду 1933 року. *Сучасність*. 1993. №4. С. 150–154.
 11. Парламентська асамблея НАТО визнала злочини Росії проти України геноцидом. URL: <https://www.unian.ua/world/parlamentska-asambleya-nato-viznala-zlochyni-rosiji-proti-ukrajini-genocidom-12265935.html>
 12. Сербин Роман. Лемкін Рафаел. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Lemkin_R
 13. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Пенза: изд. газеты "Сталинское знамя", Библиотечка агитатора и пропагандиста; вып. 71–73. 1942. 77с.
 14. Хрущев Н. С. Доклад на закрытом заседании XX съезда КПСС «О культе личности и его последствиях». М.: Госполитиздат, 1959. 80 с.
 15. Чехов А. А. Чехов – М. Лейкину, 21 июня 1888 года, Сумы. URL: <http://book-online.com.ua/read.php?book=1571&page=112>
 16. Lemkin Raphael Soviet Genocide in Ukraine. P. 47–52. *RAPHAEL LEMKIN: SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE The article in 33 languages*. Compiler Olesia Stasiuk, Kyiv, Marko Melnyk Publishing house, 2020. 256 p.
 17. Russia releases history schoolbook praising Ukraine invasion. URL: <https://www.theguardian.com/world/2023/aug/08/russia-releases-history-schoolbook-praising-ukraine-invasion>

References

1. Hrabovs'kyi S., Losyev I. (2017). *Azat Qirim chy koloniya Moskvyy? Impers'kyi henotsyd i kryms'kotatars'ka revolyutsiya* [Azat Qirim or a colony of Moscow? Imperial genocide and the Crimean Tatar revolution]. Kyiv: Stylos. 119 p. (in Ukrainian).
2. *Deportatsiya ukrajins'kykh ditey ta order na areшт Putina: PARYE ukhvalyla rezolyutsiyu* [Deportation of Ukrainian children and Putin's arrest warrant: PACE adopted a resolution]. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/holosuvannja->

- shchodo-henotsidu-ukrajintsiv-jaki-derzhavi-proihnorovali-rezolzutsiju-parje-923275.html (in Ukrainian).
3. *Dynamika stavlennya do Holodomoru 1932-33 rr. (lystopad 2022)* [Dynamics of attitudes towards the Holodomor of 1932-33 (November 2022)] URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_st_avlennya_do_golodomoru_1932-33_rr_listopad_2022.html (in Ukrainian).
 4. Zabuzhko O. *V ukrayins'kiy literaturi radyans'koho periodu...* [In Ukrainian literature of the Soviet period...]. URL: <https://www.facebook.com/oksana.zabuzhko/posts/pfbid0MmAz7tZaPfmtYKrcECBRE69pidZzvbb5YoFNv5q6ucDWS12Xie2oKywUZYKjvKJgl> [in Ukrainian].
 5. Zakharov YE. YU. (2015). *Chy mozhna kvalifikuvaty Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukrayini ta na Kubani yak henotsyd?* [Can the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and the Kuban be classified as genocide?]. Vydannya druhe, vypravlene ta dopovnene. Kharkiv: TOV «VYDAVNYTSTVO PRAVA LYUDYNY». 52 p. (in Ukrainian).
 6. *Entsyklopediya Holokostu* [Encyclopedia of the Holocaust]. URL: <https://encyclopedia.usmmm.org/content/uk/article/introduction-to-the-holocaust> (in Ukrainian).
 7. Kostyrchenko H.V. (2003). *Taynaya polytyka Stalyna. Vlast' y antysemytyzm* [Stalin's secret policy. Power and anti-Semitism]. Yzd. 2-e, dop. M.: Mezhdunarodnye otnoshennyya. 784 p. (in Russian).
 8. Kul'chyts'kyy O. (1995). *Osnovy filosofiyi i filosofichnykh nauk* [Fundamentals of philosophy and philosophical sciences]. Myunkhen; L'viv: B/v. 164 p. (in Ukrainian).
 9. *Lukashenko prychetnyy do henotsydu ukrajintsiv – rishennya PARYE* [Lukashenko is involved in the genocide of Ukrainians – PACE decision]. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/lukashenko-prichetnij-do-henotsidu-ukrajintsiv-rishennja-parje--923274.html> (in Ukrainian).
 10. Meys Dzheyms E. (1993). *Vysnovky ta perspektyvy doslidzhennya holodu 1933 roku* [Conclusions and perspectives of the study of the famine of 1933]. *Suchasnist'*. №4. P.150–154 (in Ukrainian).
 11. *Parlament-s'ka asambleya NATO vyznala zlochyny Rosiyi proty Ukrayiny henotsydom* [The NATO Parliamentary Assembly recognized Russia's crimes against Ukraine as genocide]. URL: <https://www.unian.ua/world/parlamentska-asambleya-nato-viznala-zlochiny-rosiji-proti-ukrajini-genocidom-12265935.html> (in Ukrainian).
 12. Serbyn Roman. *Lemkin Rafael* [Lemkin Raphael]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&l21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Lemkin_R (in Ukrainian).
 13. Stalyn. Y. (1942). *O Velykoy Otechestvennoy voyne Sovetskoho Soyuzu* [About the Great Patriotic War of the Soviet Union]. Penza: yzd. hazety "Stalynsko znannya", Byblyotechka ahytatora y propahandysta; Vyp. 71–73. 77 p. (in Russian).
 14. Khrushchëv N. S. (1959). *Doklad na zakrytom zasedanyy XX s'ezda KPSS «O kul'te lychnosty y eho posledstvyakh»* [Report at the closed session of the 20th Congress of the CPSU "On the Cult of Personality and its Consequences"]. M.: Hospolytyzdat. 80 p. (in Russian).
 15. Chekhov A. A. *Chekhov – M. Leykynu, 21 yyunya 1888 hoda, Sumy* [A. Chekhov to M. Leykin, June 21, 1888, Sumy]. URL: <http://book-online.com.ua/read.php?book=1571&page=112> (in Russian).
 16. Lemkin Raphael Soviet Genocide in Ukraine. P. 47–52. *RAPHAEL LEMKIN: SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE The article in 33 languages*. Compiler Olesia Stasiuk, Kyiv, Marko Melnyk Publishing house, 2020. 256 p.
 17. Russia releases history schoolbook praising Ukraine invasion. URL: <https://www.theguardian.com/world/2023/aug/08/russia-releases-history-schoolbook-praising-ukraine-invasion>